

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:1 • 2012

Sodomitens brist på manlighet

MAJA BONDESTAM* *Uppsala universitet*

Susanna Sjödin Lindenskoug, *Manlighetens bortre gräns: tidelagsrättegångar i Livland åren 1685–1709*, Stockholm Studies in History 94 (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2011). 174 s. (Summary in English: The outer border of masculinity: trials for bestiality in Livonia, 1685–1709.)

I denna avhandling undersöks föreställningar om manlighet och omanlighet i den svenska provinsen Livland runt sekelskiftet 1700. Utgångspunkten är 28 rättsfall rörande tidelag, det vill säga det brott och den försyndelse som sorterade under rubriken sodomi och handlade om sexuell beblandelse mellan människa och djur. Enligt Guds och naturens ordning var djuren och människorna separerade i en strikt hierarki och köttsliga möten mellan män och hästar, kor eller getter signalerade att ordningen satts ur spel. Hela landet kunde uppfattas som orenat av tidelaget, och för att undslippa Guds straff var det i Livland, liksom på många andra håll, upp till myndigheterna att utplåna de inblandade parterna. De skyldiga skulle brännas levande på bålet för att blidka en vredgad Gud men också för att ingjuta fasa och förskräckelse hos åskådarna.

Tidelaget och den juridiska hanteringen av detta brott gläntar på dörren till en fascinerande värld av historiskt specifika förhållanden. Livland var under sent 1600- och tidigt 1700-tal en religiöst, språkligt och socialt mycket heterogen region och vid tidelagsrättegångarna sammanfördes människor med skilda livsomständigheter. De protokoll från de livländska underätterna, i vilka förhör med anklagade och vittnen nedtecknades, utgör i kombination med yttranden från den dömande överheten avhandlingens viktigaste källmaterial. Män och kvinnor i olika åldrar, ur olika folkgrupper och med olika social status och religiös övertygelse kom till tals i rätten och sodomimålen bjuder onekligen in till historisk analys. Samtidigt häf-

* Fakultetsopponent

tar en översättningsproblematik vid källorna: protokollen är författade på tyska medan det är oklart på vilket eller vilka språk tidelagsrättegångarna ursprungligen hölls.

Med syfte att få fatt i föreställningar om manlighet har Susanna Sjödin Lindenskoug granskat dessa rättegångar. Det var endast män, ynglingar och pojkar ur allmogen som anklagades för tidelag, vilket inledningsvis förklaras i relation till den manliga anatomin. Det var i allmänhet först med inblandningen av en penetrerande penis eller dess motsvarighet som intima relationer under den förmoderna perioden betraktades som sexuella och, under vissa omständigheter, som brottsliga. Således är det endast män som figurerar bland de tidelagsanklagade. Men sodomimålen avslöjar enligt Lindenskoug även en hel del om manlighet på en mindre kroppslig nivå. Sexuell beblandelse mellan människa och djur var ett brott mot alla överenskomna regler, det utgjorde manlighetens antites, omanligheten, och i den otillbörliga akten uttrycktes mäns oönskade beteenden och egenskaper. Manlighet manifesterades och ifrågasattes under rättegången och det är denna process som utgör Lindenskougs studieobjekt.

Avhandlingen är uppdelad i tre större kapitel och utgår i tur och ordning från de *anklagades* utsagor vid rättegången, från *vittnenas* försök att framställa sig själva i god dager och slutligen från vad den dömande *överheten* hade att säga om manlighet. Rättsfallen beskrivs således inte i sin helhet eller i sin egen rätt utan återkommer under olika rubriker i undersökningen och med strikt fokus på hur manligt kodade egenskaper uttrycktes och undergrävdes av rättens olika aktörer.

De anklagade

I det första kapitlet får vi möta de män som anklagades för tidelagsbrottet. Dessa tillhörde liksom de flesta av vittnena allmogen, en bred kategori av allt från storgodsens bönder till de kringflackande drängar som stod längst ner i den sociala hierarkin. Under rättegången ifrågasattes de anklagades vandel på olika vis och det gällde för pojkarna, ynglingarna och männen att framhålla en rad egenskaper som kunde hjälpa upp den i och med tidelagsanklagelsen skamfilade bilden av jaget. Det handlade om att visa sig hederlig, pålitlig och respektingivande, att framstå som en person som undviker skvaller och bråk.

Manlighet signalerades också genom gudfruktighet. Den som gick i kyrkan, kunde be och hade deltagit i nattvarden låg generellt bra till men så var sällan fallet ifråga om de anklagade männen. Tidelagets syndfulla innebörd var inte alltid känd inom allmogen och Lindenskoug ger exempel på män och pojkar som inte förstod eller brydde sig om att sexuell beblandelse med djur var en omfattande förbrytelse, belagd med dödsstraff.

Sedlighet, självkontroll och förnuft var andra egenskaper som de anklagade männen gärna framhöll i rätten. Fylleri, slagsmål och ilska signalerade bristande självbehärskning, tarvade på trovärdigheten och låg långt ifrån det ofta eftersträlvade husbondeidealet. Lindenskoug skriver också om galenskap och dumhet, om det förstånd som i och med tidelaget visat sig vara fördärvat, förvrängt eller förtrollat.

Fullbordad beblandelse mellan människa och djur kunde enligt tidens uppfattningar resultera i en avkomma där mannen i fråga var far till den varelse som kon, stoet eller geten födde fram. En sådan sammanblandning av kategorier var givetvis hotfull. Människan hade en unik och upphöjd position, hon var överordnad djuren och kunde lyftas till andliga höjder. Tidelaget och det låga köttets begär visade dock på en samtidig närhet till det oskäligen djurets nivå. Vad tidelagsanklagade män behövde bevisa, manifestera och försvara var, som Lindenskoug också konstaterar, inte sin manlighet utan även sin mänsklighet.

Vittnena

I avhandlingen studeras även hur de allmogemän och -kvinnor i varierande åldrar som bevittnat ett tidelag framställde sig själva. Godsägare, fogdar, präster och tjänstemän var andra grupper som kunde kallas till rättegången och vars utsagor analyseras i sökandet efter manlighet och omanlighet. Lindenskoug identifierar återigen centrala kopplingar mellan manlighet och hederlighet, gudfruktighet, sedlighet, kontroll och ansvarsfullhet.

En intressant fråga är hur det kunde gå till när en person blev iakttagen, avslöjad och angiven för tidelag och en annan handlar om vilka känslor och reaktioner brottet i praktiken väckte. Lindenskoug visar hur fruktan för Guds vedergällning vilade över tidelagsbrottet men också hur en och annan godsägare passat på att sälja det djur som varit inblandat i tidelaget innan händelsen anmälts. Det sistnämnda antyder att materiella aspekter i praktiken kunde ha varit mer avgörande för människors ageranden än rädslan för att begå en moraliskt oriktig handling. Enligt det officiella regelverket skulle ju inte bara tidelagaren straffas med döden utan även det djur med vilket beblandelsen hade ägt rum.

Att åskåda, anmäla och i rätten vittna om begångna tidelag kunde innebära en förlust av dyrbara djur och givetvis även av arbetskraft och mänskligt liv. Den inhemska, livländska befolkningen delade långt ifrån alltid den av lagstiftningen förmedlade förståelsen av brottets allvar. Inte heller den lutherska lärans sedlighetstankar och sexuella förbud tycktes ha fått fäste inom detta skikt. Vittnena visste vad de borde tycka om tidelagsbrottet, att det var en fasansfull synd, men respekten för staten och Gud gav ibland vika för andra beaktanden.

Överheten

Hur manlighet och omanlighet framställdes av adliga, välbesuttna och välutbildade män – av domare, assessorer och präster – är den fråga som upptar avhandlingens sista kapitel. Det handlar om en dömande skara män, nära knutna till makten och om hur dessa balttyska och, i något fall också svenska, jurister uttryckte sig kring manlighet.

Återigen identifieras egenskaperna hederlighet, gudfruktighet, sedlighet, kontroll och ansvarsfullhet som särskilt önskvärda. Att vara okunnig och oförnuftig, att vara en ryktesspridare, förtala andra eller visa tecken på ohederlighet uppskattades inte och det var inte heller värdigt en man att smita, ljuga eller slingra sig ur obehagliga situationer.

Lindenskoug visar hur anklagade och vittnen inte bara bedömdes i relation till begångna brott och deras bevittnande utan även till de förhörda personernas bakgrund, livsstil och förmedlade pålitlighet. För tidelagsanklagade män handlade det om att kunna tala för sin oskuld och framstå som trovärdiga, gudfruktiga och generellt klanderfria. Ett vänligt sinnelag kunde motivera att en man friades från tidelagsanklagelserna medan rätten i ett annat fall häpet konstaterade att en nykter, duktig och trogen dräng beblandat sig med ett djur.

Ett mycket hierarkiskt samhälle framträder i kapitlet och Lindenskoug beskriver hur den dömande överheten uppfattade de livländska allmogemännen som i grunden annorlunda; som okontrollerade, oförnuftiga, primitiva, hårdhudade, obildbara, bråkiga, lögnaktiga och hedniska. Livegenskapens tankefigur levde fortfarande kvar i Livland under tidigt 1700-tal och för domare och assessorer gällde det att hindra ondskan, synden och det djuriska från att tränga fram underifrån. Tvång, tortyr och hot om död och bestraffning användes för att generera rätt beteende och för att stävja tidelagsbrottet.

Vid manlighetens bortre gräns?

Med sin studie uppmärksammar Lindenskoug intressanta skeenden i det stormaktstida Sveriges verkliga periferi. Hon menar att det oftast var vuxna och gifta män som anklagades och dömdes för brottet i provinsen. I detta skiljer sig gruppen tidelagsanklagade i Livland från den motsvarande gruppen i Sverige, där det snarare var ynglingar och ogifta män som figurerade.

Avhandlingen visar också att de livländska vittnena sällan delade den dömande överhetens syn på vikten av att anmäla ett tidelagsbrott. Viljan att ange någon för tidelag framstår inte som lika stor bland allmogen i Livland som på andra sidan Östersjön.

Utöver sådana konkreta resultat i relation till det befintliga, och givetvis mycket avgränsade, forskningsläget rörande manlighet och tidelag är detta

en avhandling som också har andra förtjänster. *Manlighetens bortre gräns* är medryckande och rolig att läsa på flera sätt. Den är lätt och flyhänt skriven och fri från massiva och osorterade empiriska redogörelser. I avhandlingens mest givande partier kommer läsaren rättens aktörer in på livet och får ta del av de reaktioner och känslor som tidlagsbrottet väckte. I fråga om akribi och vetenskaplig noggrannhet präglas dock studien av en del slarv och inkonsekvenser. Referenserna är ofullständiga, i noterna saknas vissa självklara uppgifter och litteraturlistan upptar en rad verk som inte har använts i undersökningen. Därtill citerar Lindenskoug påfallande sparsamt ur sina källor. Hon driver tesen att det framför allt var manlighet som stod på spel i de livländska tidlagsrättegångarna, men det är inte helt lätt att följa med i bevisföringen kring detta. Avhandlingen, som inte är särskilt omfångsrik, hade vunnit på om manlighetstematiken fördjupats, både empiriskt och teoretiskt.

Lindenskoug är inledningsvis inne på frågan om hur manlighet erhålls, konstrueras och manifesteras och hon hänvisar till sociologen Raewyn Connell, som med formuleringen *hegemonisk manlighet* har skildrat en hierarkisk ordning som ibland råder män emellan. Den hegemoniska manligheten är en manlighet som är mer dominerande och närmare makten än andra och som erhålls i ett spel av sociala krafter vilka går bortom hot om våld och brutal maktutövning. Det handlar om en hierarki där vissa män och manligheter kontrollerar och dominerar andra män och manligheter men inte för att de pekar med ett gevär mot de underordnade grupperna eller hotar dessa med arbetslöshet. Dominansförhållandet har snarare smugit sig in i vardag och vanor; det uppfattas som normalt av alla inblandade och genererar därför ingen politisk strid.

Det sena 1600-talets Livland framstår som ett minst sagt skittat samhälle där allmogen och den dömande överheten sällan delade moralisk agenda. De tidlagsanklagade männen var ibland ovetande om handlingens syndiga natur och förstod inte varför sexuell be blandelse med djur var belagt med dödsstraff. Inte heller tycks det ha funnits någon gemensam bild av vad som var hedervärd manlighet. Anklagade och dömande parter kom från olika sociala skikt, talade skilda språk, närde olika religiösa övertygelser och hade separata uppgifter i samhället. Det fanns en grupp som skulle kristna, uppföstra, undervisa och omforma en förmodat okunnig, obildbar, barbarisk grupp hedningar.

Var vi i dessa möten finner den hegemoniska manligheten och de tysta normer och ideal som Lindenskoug, med hänvisning till Connell och historikern George Mosse återkommer till, är oklart. I den rättsliga hanteringen av tidlag var det tvångsundervisning, tortyr, skrämsel och hot om våld och död som genererade ett visst beteende. Den rätta manligheten och sexualite-

ten erhöills med hjälp av, om inte ett pekande gevär, så risken att bli levande bränd på bål.

En angränsande fråga är om ett beteende kan betraktas som omanligt bara för att det är brottsligt. Lindenskoug vill komma åt godkänd manlighet genom att studera ett icke accepterat beteende och tar därför utgångspunkt i tidelagsrättegångarna. Men var det exempelvis omanligt att inte ange en tidelagare? Att tiga om ett bevittnat sodomibrott innebar visserligen en förbrytelse mot Gud och det juridiska regelverket men det innebar också att skydda tjänstefolk, grannar, vänner och släktingar från ett eventuellt dödsstraff. Enligt vem var detta i så fall oacceptabelt och omanligt, allmogen eller överheten? Den livländska allmogen tycks ha haft en egen moralisk kompass och Lindenskoug hade gärna fått lyfta fram fler nyanser, spänningar och motsägelser i de manifestationer av manlig heder, ansvarsfullhet och sedlighet som rättegångsmaterialet erbjuder. Allmogens och den balttyska elitens olikartade förhållande till staten, Bibeln och det juridiska regelverket är uppenbar och genom att ta detta på större allvar, även i frågor om manlighetens konstruktion, hade studien vunnit i komplexitet.

Vidare är det långt ifrån givet att det per definition är manlighet som är i svang så fort det är historiska manspersoner som givit upphov till ett visst källmaterial. Att i rätten framstå som trovärdig och oskyldig är inte detsamma som att uppvisa manlighet. Det är också skillnad på att signalera omanlighet och omänsklighet. Att i det sena 1600-talets Livland sakna förnuft och själslig styrka och ge efter för låga och felriktade begär innebar att närma sig djurets nivå och således att riskera sin mänskliga identitet, men kanske inte nödvändigtvis att tangera omanlighetens nivå. Flera av de eftersträvaransvärda egenskaper och beteenden som anklagade, vittnen och överhet framhöll i rätten kunde förmodligen också vara önskvärda för kvinnor. Att inte sprida rykten, ljuga, och slingra sig ur obehagliga situationer var, liksom gudfruktighet och sedlighet, starkt förknippade med manlighet enligt Lindenskoug och det är möjligt att hon har rätt. Men för att kunna säga det hade hon behövt citera mer ur källorna och visa att rätten, vittnena och de anklagade explicit gjorde denna könskodning.

Tidigare forskning har diskuterat hur sexuella avvikelser reglerats under olika epoker och hur bemötandet av sodomiter historiskt sett har rört sig från en juridisk tolkningsram till en vetenskaplig, från tvång och straff till övervakning och självkontroll, från brott, synd och moral till medicin och psykologi, från återfallsförbrytare till personer med en viss sexuell läggning. Denna välkända spänning i sodomitens historia nämns inte med ett ord av Lindenskoug, vilket onekligen är förvånande. Det är tidelagsrättegångar som bildar studiens utgångspunkt och Lindenskoug skriver om normer och normens väktare men utan att ta ställning till den teoribildning och det

väldiga forskningsfält som uppstått i spåren av Michel Foucaults arbeten. Vad är en brottsling och vad är ett normbrott? Hur har icke önskvärda sexuella beteenden korregerats under historien? Här uppvisar den förmoderna perioden ofta specifika mönster, och Lindenskoug hade med utgångspunkt i sitt källmaterial om tidelag och den juridiska hanteringen av detta brott lätt kunnat bidra till en livaktig diskussion om makt, människosyn och sexualitet och på så vis vidgat studiens relevans.

Samtidigt är detta en avhandling som bjuder in till reflektion, inte bara rörande manlighet. Den ger inblickar i hur det kunde gå till i en region präglad av mötet mellan en inhemsk livländsk befolkning, en balttysk elit och ett officiellt normsystem med svensk lagstiftning och lutheranism. Särskilt intressant är det att få ta del av de röster som hördes under rättegångarna och få en bild av de heterogena uppfattningar om människan, synden, brottet mot Gud och natur, det bestialiska, gränsöverskridande, sexuellt avvikande och felvända som tidelagsrättegångarna aktualiserar. Lindenskoug undersöker gränstrakter och möten mellan olika grupper, moraluppfattningar och mellan människa och djur. Boken *Manlighetens bortre gräns* gläntar således på dörren till en historieskrivning fjärran från det enhetligt svenska, sammanhållna och tydligt avgränsade. I det avseendet är den väl värd att läsa.